

Основні принципи свободи слова та преси у світлі Європейської конвенції з прав людини

Алла ФЕДОРОВА,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри порівняльного і європейського права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

30

Свобода вираження поглядів, визначена у Французькій декларації прав людини та громадянина 1789 року як одне з найцінніших прав людини, сьогодні вважається фундаментальною і розглядається як невід'ємна складова демократичного суспільства. Гарантії захисту цієї свободи містяться практично в усіх основних сучасних міжнародно-правових документах у сфері захисту прав людини як на універсальному, так і на регіональному рівнях, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, Міжамериканській конвенції з прав людини 1969 року, Африканській хартії прав людини та прав народів 1981 року, Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Прийнята Радою Європи 1950 року Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ) стала першим міжнародним договором у сфері захисту прав людини, який не тільки закріпив усі основні громадянські та політичні права людини (надавши важливого значення й свободі вираження поглядів), а й передбачив ефективний контрольний механізм їхнього захисту. Окрім того, саме завдяки діяльності Європейського суду, його розширеному еволюційному тлумаченню положень Конвенції більшість її статей, які було сформульовано у загальній, абстрактній формі, набули подальшого розвитку, відобразивши сучасні європейські цінності й досягнення.

Наша держава ратифікувала Європейську конвенцію 1997 року, відкривши особам, котрі перебувають під її юрисдикцією, доступ до Європейського суду з прав людини. Окрім обов'язку виконувати рішення суду, винесені проти неї, Україна,

як і будь-яка із 47 держав-учасниць ЄКПЛ, зобов'язалася привести своє законодавство у відповідність із положеннями документа. Тому аналіз практики Європейського суду щодо кожної зі статей Конвенції, у тому числі рішень, які вже винесено проти України, є надзвичайно важливим для вдосконалення вітчизняного законодавства й практики, сталого демократичного розвитку країни.

Зважаючи на практику Європейського суду з прав людини, свобода висловлення поглядів має розглядатися як невід'ємна гарантія функціонування демократії, «суттєве підґрунтя демократичного суспільства, основна умова його прогресу та розвитку кожної особистості» [16]. Аналогічне тлумачення ролі свободи вираження поглядів у демократичному суспільстві притаманне конституційному праву багатьох розвинених держав [5].

Загалом стаття 10 ЄКПЛ містить кілька основних незалежних елементів, серед яких важливе значення мають свобода поширювати погляди та свобода дізнаватися про них. До того ж свобода та права, гарантовані цією статтею, передбачені для всіх видів і способів вираження поглядів: вони стосуються не тільки інформації або ідей, які сприймаються доброзичливо, байдуже або вважаються необразливими, а також і тих, що ображають, шокують або непокоїть суспільство чи будь-яку частину населення – такі вимоги плюралізму, терпимості та широти поглядів, без чого, на думку Європейського суду з прав людини, не може розвиватися демократичне суспільство [9]. Крім того, в рамках статті 10 захищається не тільки зміст ідей або інформації, а й спосіб їх розповсюдження, свобода одержувати та поширювати інформацію. Тобто відповідно до Європейської конвенції свобода вираження поглядів передбачає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержува-

ти й поширювати інформацію та ідеї. У свою чергу, на держави покладено обов'язок не обмежувати відповідної свободи без належних підстав.

Надзвичайно важливе значення для політичного життя й стабільного демократичного розвитку держави мають свобода слова й свобода преси. На засоби масової інформації покладено обов'язок правдиво й безпристрасно повідомляти громадськості будь-яку інформацію, що має суспільний інтерес. В іншому разі, на думку Європейського суду з прав людини, ЗМІ не зможуть виконувати функцію «сторожового пса інтересів суспільства» [13].

Про роль преси як політичного «наглядача» вперше йшлося у загальновідомому рішенні у справі «Лінгенс проти Австрії» [10]. Журналіст критикував тодішнього канцлера Австрії, за що суд виніс ухвалу про сплату штрафу. У своєму рішенні Європейський суд зробив надзвичайно важливий висновок, який сьогодні сприяє розвитку не тільки журналістики, а й демократії загалом: свобода преси дає громадськості одну з найкращих можливостей дізнатися про наміри й позицію політичних лідерів, сформулювати про них власну думку. Політичний плюралізм є основою концепції демократичного суспільства, тому можливість критикувати державні органи, державних діячів, політиків у більшості держав має ширші межі, а засоби масової інформації відповідно мають особливий статус. Тобто політичного діяча можна критикувати більше, ніж приватну особу. Європейський суд обґрунтовує сформульований принцип тим, що політики свідомо й неминуче залишають кожне своє слово чи вчинок відкритим для безпосереднього докладного аналізу широкою громадськістю, в тому числі й журналістами.

Водночас принципи загального захисту репутації, честі, гідності поширюються на всіх осіб (відповідно

й політичних діячів). Так, незважаючи на гарантії захисту свободи слова та преси, встановлені Європейським судом із прав людини, останній завжди нагадує про те, що така свобода не є абсолютною, а гарантії захисту приватного особистого життя поширюються і на політичних діячів, а також членів їхніх родин, якщо, звісно, розповсюдження такої особистої інформації не викликає міркуваннями громадського інтересу [14]. Така позиція суду свідчить про обстоювання ним принципу необхідності зіставлення особистої репутації з потребою відкритого обговорення політичних питань.

Загалом практика Європейського суду з розгляду справ, пов'язаних із задоволенням національними судами позовів високопосадовців і політиків про дифамацію, є досить широкою. Декілька рішень із цього питання було винесено й проти України. Так, справа «Українська Прес-Група проти України» [15] стосувалася публікації в газеті «День» кількох статей із критичними висловлюваннями на адресу двох українських політиків, які були кандидатами на посаду Президента України під час виборів 1999 року. Національний суд задовольнив позови політиків, установивши, що інформація в цих статтях мала неправдивий характер, бо заявником не було доведено її правдивість, та признав сплату компенсації за моральну шкоду політикам. Європейський суд наголосив, що на час розгляду справи українське законодавство визначало необхідність доведення правдивості будь-яких поширених «відомостей» у цивільному провадженні, не розрізняючи оціночні судження та викладення фактів. Такі законодавчі положення могли бути підставою прийняття рішень, несумісних із положеннями та принципами статті 10 Конвенції. Однак Європейський суд підтвердив, що журналіст використовував доволі саркастичні висловлювання, які могли шокувати та образити відповідних осіб. Зрештою судом було підтверджено важливість сформульованого чверть століття тому принципу відкритості політиків для жорсткої критики та прискіпливого спостереження, хоча й наголошено, що свобода журналістських висловлювань також припускає певну міру перебільшення чи навіть провокацію [12].

Установивши порушення Україною статті 10 ЄКПЛ у зазначеній справі, Європейський суд звернув увагу на дві системні проблеми: по-перше, відсутність підстав для розрізнення в судовій практиці оціночних суджень та фактів і, по-друге, відсутність диференціації стандартів захисту честі та гідності пересічних осіб і політичних діячів [3]. Це рішення сприяло внесенню змін до національного законодавства з метою усунення пер-

шої проблеми, хоча, на думку вітчизняних науковців, певна плутанина в тлумаченні цих понять усе ще зберігається [5]. Нерозв'язаною в національному законодавстві та практиці залишається й друга проблема.

У рішенні в справі «Ляшко проти України» [11] Європейський суд розглядав сумісність із вимогами статті 10 Конвенції визнання національними судами головного редактора щоденної газети «Політика» винним у навмисному наклепі, безпідставному звинуваченні у вчиненні тяжкого злочину та зловживанні посадовим становищем, а також призначення йому покарання у вигляді двох років позбавлення волі умовно з випробувальним терміном два роки з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій у засобах масової інформації, строком на два роки. Такий вирок було винесено за публікацію чотирьох статей, що стосувалися виконувача обов'язки Прем'єр-міністра України. Європейський суд визнав, що зміст цих статей був надзвичайно жорсткий, однак з огляду на те, що вони мали серйозний суспільний інтерес та стосувалися публічних осіб і політиків, застосована термінологія не повинна була вважатися надмірною. Крім того, суд наголосив, що рішення про покарання у вигляді двох років позбавлення волі з позбавленням права обіймати певні посади, ухвалене за результатами судового розгляду, який тривав кілька років, могло мати «охолоджувальний ефект» для свободи висловлення виклада заявника [11].

Цей висновок Європейського суду підтверджує ще один принцип свободи слова, викладений у статті 10 Конвенції: встановлення в національному законодавстві держав штрафних санкцій, сплати компенсації за завдану моральну шкоду, спростування поширеної інформації, опублікування вибачення є сумісними з положеннями статті 10 та можливість обмеження закріпленої свободи, втім, можливість кримінального покарання у вигляді позбавлення волі суперечить стандартам цієї статті.

Сформульовані Європейським судом принципи прийнятності жорсткої, гострої критики та емоційно забарвлених виразів з метою привернення уваги суспільства до гострих проблем, необхідності виявлення політиками толерантності до критики з боку засобів масової інформації, впровадження в законодавстві положень про розрізнення фактів та оціночних суджень залишаються актуальними й нині та повною мірою використовуються судом під час розгляду справ, що стосуються статті 10 ЄКПЛ.

Позаяк ЗМІ стоять на сторожі прав і свобод у суспільстві, для ефективного виконання зазначеної функції Європейський суд сформулював

принцип вищого рівня захисту, визначивши його в рішенні у справі «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства» [18]. Справді, свобода слова може бути обмежена, однак такі обмеження в демократичному суспільстві мають визначитися необхідністю відповідати закону, мати законну мету тощо. Водночас суд наголосив, що широка громадськість мала повне право одержувати інформацію щодо судової справи, про деякі факти якої йшлося у забороненій до публікації статті в «The Sunday Times». Було також узято до уваги спокійний поміркований тон статті, тривалість судового провадження та широке публічне обговорення проблеми, якій присвячено публікацію. Відповідно, Європейський суд установив, що суспільний інтерес буде задоволено в кращий спосіб, якщо населення матиме в своєму розпорядженні максимум інформації, задля чого має бути встановлено належний рівень захисту для преси. Визначений 1979 року принцип і сьогодні є актуальним і використовується як Європейським судом, так і державами-учасницями Конвенції на національному рівні.

Окрім визначених принципів та гарантій, Європейський суд звертає увагу й на джерела інформації, які використовують ЗМІ. Так, у справі «Газета «Україна-Центр» проти України» [7] заявник (газета «Україна-Центр») опублікував статтю, яка містила інформацію журналіста щодо звинувачення кандидата на посаду міського голови в замовному вбивстві, пред'явлену на прес-конференції цього кандидата в Українському незалежному інформаційному агентстві новин (УНІАН). У рамках розгляду цивільного позову національні суди визнали опубліковану інформацію дифамаційною, неправдивою, не підтвердженою офіційними джерелами та присудили сплатити значну компенсаційну суму позивачеві. Заявник стверджував, що національний суд не зважив на те, що опублікована інформація була доступною широкій громадськості та опублікована на сайті УНІАН. Окрім того, пропозиції щодо публікації спростування, які надавала газета як до, так і протягом судового розгляду, були відхилені.

У цьому рішенні Європейський суд повторив установлений раніше принцип свободи слова та захисту журналістів [2], зазначивши, що «повідомлення новин, засноване на інтерв'ю або відтворенні висловлювань інших осіб, відредагованих чи ні, становить один із найважливіших засобів, за допомогою яких преса може відігравати свою важливу роль «сторожового пса суспільства». В таких справах слід розрізняти ситуації, в яких дані висловлювання належали журналісту чи були цитатою висловлювання іншої особи, оскільки по-

карання журналіста за участь у розповсюдженні висловлювань інших осіб суттєво заважатиме пресі сприяти обговоренню питань суспільного значення та не повинно розглядатися, якщо для іншого немає винятково вагомих причин» [7]. Отже, Європейський суд у рішеннях проти України також підтвердив право журналістів на використання опублікованої та доступної інформації.

Враховуючи розвиток технологій та Інтернет-ресурсів, не менш гостро для представників ЗМІ постає і проблема можливості правомірного використання інформації зі «всесвітньої павутини». За приклад можна взяти рішення Європейського суду в справі «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» [6]. Поширеною практикою газети-заявника у зв'язку з проблемами фінансування стало відтворення інформації, отриманої з інших джерел. Публікація анонімного листа, написаного нібито від імені працівника Служби безпеки України, про зв'язок певних посадових осіб з організованою злочинністю та їхню участь у корупційних діях дала підстави особі, означеній у статті членом злочинного угруповання та організатором убивств, звернутися з позовом про дифамацію до суду. Національний суд не тільки визнав газету винною, присудивши компенсацію моральної шкоди та обов'язок спростувати поширену інформацію, а й зобов'язав головного редактора надрукувати публічне вибачення, що в загальні не було передбачено українським законодавством. Європейський суд установив, що спірна публікація була дослівним відтворенням матеріалу, розміщеного на сайті Інтернет-новин, із посиланням на відповідний ресурс та коментарями редакції газети. Останньою було зазначено, що інформація може бути неправдивою, а читачі, відповідно, мають право надсилати свої коментарі та інформацію з цього питання, що свідчить про намагання редакції газети відмежуватися від змісту матеріалу. Європейський суд, установивши порушення статті 10 Конвенції щодо відсутності адекватних гарантій використання журналістами інформації, отриманої з мережі Інтернет, визнав, що відсутність чітких, зрозумілих, доступних положень у національному законодавстві щодо використання журналістами інформації з Інтернет-джерел призводить до неможливості передбачення ними наслідків своїх дій.

Отже, Європейський суд у рішенні «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» підтвердив порівняно новий принцип щодо важливого значення Інтернету для діяльності ЗМІ та свободи слова загалом, необхідності встановлення державами-учасницями чітких юридичних норм для визначення мож-

ливості використання журналістами інформації з Інтернет-джерел без страху застосування проти них санкцій. Відсутність належної нормативної бази може, на думку суду, слугувати для ЗМІ перепорою на шляху виконання функції «сторожів» демократії.

Узагалі, Європейський суд, окрім проблеми використання та посилання на інформацію й матеріали, опубліковані раніше в інших джерелах, у своїх рішеннях не раз звертав увагу на необхідність постійного розвитку механізмів захисту журналістів та їхніх джерел інформації, наголосивши, що надзвичайно важливим для гарантування свободи слова є захист конфіденційності журналістських джерел інформації. Принцип захисту журналістських джерел було закріплено в рішенні у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» [8], що підтвердило право журналіста на збереження конфіденційності його джерел, захист яких є однією з найважливіших умов свободи преси. Вимога представників держави розкрити журналістські джерела й матеріали та встановлення покарання за відмову зробити це розглядається Європейським судом як втручання у свободу преси, тому має бути належно обґрунтовано.

Захист джерел інформації може бути пов'язаний з обшуком приміщень, у тому числі з таким, що здійснюється на законних підставах. Проведення обшуків у квартирах та офісах журналістів з метою отримання даних про їхні джерела та встановлення відповідних «інформаторів» без будь-якої підозри щодо причетності безпосередньо самих журналістів до визначеної кримінальної діяльності також було визнано Європейським судом порушенням статті 10 Конвенції у рішеннях 2003 року у справах «Рьомен і Шмідт проти Люксембургу» й «Ернст та інші проти Бельгії» [1]. У 2010 року це питання розглядала й Велика Палата у справі «Саноме Уйтгерверс Б. В.» [17]. Суд дійшов висновку, що вилучення журналістських матеріалів, котрі містять конфіденційні джерела, без застосування спеціальної процедури, яка дасть можливість незалежній посадовій особі визначити потреби розслідування та захисту таких джерел, порушує вимоги статті 10 ЕКПЛ.

Тож, незважаючи на велику кількість рішень, винесених проти України з приводу порушень статті 10 Конвенції, Європейський суд із прав людини підтвердив у них основні принципи свободи слова та преси, встановлені раніше, та визнав факти існування в нашій державі певних проблем імплементації конвенційних стандартів. Водночас необхідно підкреслити важливе значення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»

від 23 лютого 2006 року, згідно з положеннями якого національні суди мають застосовувати практику Європейського суду як джерело права, що дає можливість представникам ЗМІ посилалися на встановлені судом стандарти й принципи, захищаючи свої права безпосередньо в органах національного судочинства. Знання українськими журналістами своїх прав та механізмів їхнього захисту має допомагати їм відігравати вагомую роль у підтримці демократії в нашій державі. У цьому контексті не можна не погодитися з висловом президента Європарламенту Мартіна Шульца під час зустрічі з українськими журналістами, що «влада має побоюватися ЗМІ: в той момент, коли відбувається навпаки, демократія у небезпеці» [19]. Водночас Європейський суд постійно наголошує, що, незважаючи на широкі гарантії захисту преси, остання не може переступати певні межі, зокрема, що стосується репутації, прав інших осіб і необхідності запобігання розголошенню конфіденційної інформації. Дотримання цього балансу свідчитиме про високу правову культуру та зріле демократичне суспільство кожної держави [4, с. 54].

Джерела

1. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. – К.: Фенікс, 2006. – С. 118.
2. Див., наприклад, рішення у справі «The Observer and The Guardian v. the United Kingdom» від 26 листопада 1991 р.; «Педерсен і Баадсгаард проти Данії»; «Торгейр Торгейрсон проти Ісландії» від 25 червня 1992 р.; «Джерсільд проти Данії» від 23 вересня 1994 р.
3. Жуковська О. Л. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської – К.: ВІПОЛ, 2004. – С. 531.
4. Прудник М. Свобода преси як вияв політичного розвитку / Віче. – 2008. – № 1. – С. 54–55.
5. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – К.: Реферат, 2007. – С. 423.
6. Editorial Board of Pravoye Delo and Shtekel v. Ukraine. Рішення від 5 травня 2011 р.
7. Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine. Рішення від 15 липня 2010 р.
8. Goodwin v. United Kingdom. Рішення від 27 березня 1996 р.
9. Hendy v. United Kingdom. Рішення від 7 грудня 1976 р.
10. Lings v. Austria. Рішення від 8 липня 1986 р.
11. Lyashko v. Ukraine. Рішення від 10 серпня 2006 р.

12. Oberschlick v. Austria (no. 1). Рішення від 23 травня 1991 р.; Prager and Oberschlick v. Austria. Рішення від 26 квітня 1995 р.

13. Observer and Guardian v. United Kingdom. Рішення від 26 листопада 1991 р.

14. Tammer v. Estonia. Рішення від 6 лютого 2001 р.; Constantinescu v. Romania. Рішення від 27 червня 2000 р.

15. Ukrainian Media Group v. Ukraine. Рішення від 29 березня 2005 р.

16. Zana v. Turkey. Рішення від 25 листопада 1997 р.

17. Sanoma Uitgevers B. V. v. Netherlands. Рішення від 14 вересня 2010 р.

18. Sunday Times v. United Kingdom. Рішення від 26 квітня 1979 р.

19. Делегація Спільки на чолі з секретарем НСЖУ О. Наливайком перебувала у Страсбурзі і Брюсселі. – 12.03.2012. – Інформаційне агентство УНІАН. – [Електронний ресурс]. – <http://www.unian.ua/news/491095-prezident-evroparlamentu-ukrajinskim-jurnalistam-vlada-mae-poboyuvatis-zmi.html>

Проблеми протидії правопорушенням в інформаційній сфері: реалії та перспективи

Наталія ОНИЩЕНКО,
завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України

Сергій СУНЕГІН,
молодший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук

В умовах формування глобального інформаційного суспільства інформаційна безпека кожної держави, і зокрема України, починає відігравати чи не основну роль у забезпеченні національної безпеки в цілому. Зрозуміло, що Україна як європейська держава не може залишатися осторонь проблем і небезпек, породжуваних інформаційним суспільством. Інформація як одна з фундаментальних засад, на яких будується навколишній світ, у найрізноманітніших формах стає предметом та продуктом інтелектуальної праці великої кількості людей. У сучасній літературі підкреслюється, що сама людина для збереження статусу «людини розумної» має набувати статусу «людини інформаційної» [1, с. 9]. При цьому розвиток і освоєння інформаційно-комунікаційних технологій набули значення дієвих чинників особистого, суспільного та державного розвитку. Про це, зокрема, свідчить проведений 10 квітня 2012 року «круглий стіл» «Гуманітарно-правові аспекти становлення інформаційного суспільства в Україні», в якому взяли участь наші провідні вчені.

Суспільний обіг інформації регулюється, як правило, двома основними видами соціальних норм: правовими та моральними. Правовий обіг інформації охоплює лише найважливішу частину суспільного обігу інформації, відносини з організації та передавання якої врегульовані правовими нормами.

Дослідження інформаційного суспільства та пов'язаних із ним явищ соціальної дійсності можна здійснювати за допомогою різноманітних підходів, зокрема, соціокультурного, цивілізаційного, структурно-

функціонального, порівняльного тощо. Однак у сучасних умовах, на нашу думку, першочерговим і найважливішим підходом до вивчення цього складного явища є саме нормативний підхід, який дає змогу формально визначити ті чи інші аспекти суспільних відносин, що складаються в сфері інформаційного обігу. А сама інформаційна діяльність потребує чіткої правової регламентації, передусім із позиції безпеки.

Крім цього, необхідно враховувати, що з історичним розвитком людства істотних змін зазнавали та-

кож способи та форми передачі інформації. Зокрема, відомо, що стародавні інки (приблизно 5000 років тому) передавали інформацію за допомогою так званих кіпу – зв'язок різнокольорових шнурків з вузликами. Згодом, з розвитком писемності, люди навчилися використовувати кам'яні або дерев'яні дощечки, базальтові стовпи тощо для написання відповідних текстів, зокрема, перших пам'яток права. Так, Закони Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.) було викарбувано на стовпі з чорного базальту [2, с. 19].

